अथ स्वादिसन्धिप्रकरणम्

स्वौजसमौट् (सू.183) इति सुप्रत्यये 'शिवस् अर्च्य:' इति स्थिते। ससजुषोः रुः 82.66 पदान्तस्य सस्य 'सजुष् शब्दस्य च रुः स्यात्। जश्त्वापवादः।

संस्कृतव्याख्या – 'शिव:'इत्यस्य अवसाने विसर्गस्तस्य 'अर्च्य' इत्यनेन सह प्रयोगे सस्य अभावात् रुत्वं कथं भविष्यति इत्याशङ्कायां कथयति **'स्वौजसमौट्'** इत्यादिसूत्रेण सुप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे शिवस् अर्च्य इत्यादौ रुत्वादिकं भविष्यत्येव तस्मात् रुत्वविधायकं सूत्रमुपस्थापयति –

ससजु......। ससजुषोः रुः इति सूत्रस्य पदच्छेदः। सश्च सजूष इति सजुषौ तयोः ससजुषोः इति षष्ठ्यन्तं पदम्। रुः इति प्रथमान्तं विधेयं पदम्। रुविधौ उकार इत्संज्ञकः, स इति सकारो विवक्षितः। अकार उच्चारणार्थः। अत्र पदस्य अधिकारः तच्चविशेष्यम्, सकारः सजूष् शब्दश्च पदस्य विशेषणम्। तेन तदन्तविधिः। सकारान्तस्य सजुषान्तस्य च इत्यर्थो लभ्यते। पदस्य इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात् अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया अन्त्यस्य भवति। इत्थम् सकारान्तं सजुषशब्दान्तं च यत् पदं तदन्तस्य सकारस्य, सजुष् इत्यस्य षकारस्य च रुत्वं भवतीति सूत्रार्थः सङ्गच्छते।

अत्रेदमाशङ्कते शिवस् इत्यत्र सकारस्य झलां जशोऽन्ते इति सूत्रेण जश्त्वं स्यादिति। अत्रोच्यते **जश्त्वापवादः** इति। अर्थात् जश्त्वं प्रति रुत्वस्य परत्वेऽपि असिद्धत्वात् इति न वक्तव्यम् रत्वस्य निरवकाशत्वान्नासिद्धत्वम् इति भावः। इत्थं शिवर् अर्च्य इति स्थितौ –

अतोरोरप्लुतादप्लुते 6.1.113 अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्यादप्लुतेऽति। भोभगोअघो (सू.167) इति प्राप्तस्य यत्वस्यापवादः। उत्वं प्रति रुत्वस्यासिद्धत्वं तु न भवति, रुत्वमनूद्योत्वविधेः सामर्थ्यात्।

सस्कृतव्याख्या – अतः रोः अप्लुतात् अप्लुते इति सूत्रस्य पदविभागः। अतः इति पञ्चमयन्तं पदं तेन तदव्यवहितपरस्य इत्यर्थो लभ्यते। रुशब्दस्य षष्ठ्येकवचने रोः इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात् 'स्थाने' इति पदमुपतिष्ठते। अत्र **'ऋत उत्'** इति उत् इत्यस्य **'एङः पदान्तादति'** इति सूत्रात् अति इत्यस्यानुवृत्तिः भवति तस्य च सूत्रे पठितेन अप्लुते इति सप्तम्यन्तेन पदेन सहान्वयो भवति। इत्थम् – प्लुतभिन्नात् ह्रस्व-अकारात् परस्य रुसम्बन्धिनो रेफस्य स्थाने उकारादेशो भवति प्लुतभिन्ने ह्रस्वे अकारे परे इति सूत्रार्थः सङ्गच्छते। शिवर् अर्च्य: इत्यत्र उत्वं बाधित्वा **'भोभगोऽघो'** इत्यादि सूत्रेण परत्वात् यत्वं स्यादित्याशङ्कायां कथयति **यत्वस्यापवादः** इति। अर्थात् परत्वेऽपि यत्वस्य अपवादत्वात् रुत्वमेव भवति। ननु उत्वं प्रति रोरसिद्धत्वात् कथमत्र उत्वम् इति चेत् कथयति, रुत्वस्य असिद्धत्वं न भवति रुत्वम् उच्चार्य उत्वविधेः विधानसामर्थ्यात्। यदि रुत्वमसिद्धं स्यात्तदा उत्वविधानं व्यर्थं स्यात्। तस्मात् उत्वं प्रति रुः इति नासिद्धमिति। तथाहि उत्वे कृते शिव उ अर्च्य इति स्थिते –

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः 6.1.102 अकः प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात्। इति प्राप्ते –

संस्कृतव्याख्या – अत्र पदद्वयम्। प्रथमा च द्वितीया च तयोरेकशेषे द्विवचने प्रथमे इति तयोः प्रथमयोः इति षष्ठी द्विवचनान्तं पदम्, पूर्वसवर्णः इति प्रथमान्तं विधेयं पदम्। अत्र '**अकः सवर्णे दीर्घः**' इति सूत्रात् अक इति, '**इको यणचि**' इत्यतः अचि इति चानुवर्तते। '**एकः पूर्वपरयोः**' इत्यस्याधिकारः। अत्र प्रथमाद्वितीये सुविभक्ती विवक्षिते स्तः। एतेन अक्प्रत्याहारात् परे प्रथमाद्वितीययो अचि सत्वे पूर्वपरयोः स्थाने दीर्घ एकादेशः स्यादिति सूत्रार्थो भवति। एतेन शिव उ इत्यत्र अकारस्य उकारस्य च स्थाने पूर्वसवर्णे आकारे प्राप्ते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते। तथाहि –

नादिचि 6.1.104 अवर्णादचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः। आद्गुणः (सू.69) 'एङः पदान्तादति (सू.86) शिवोऽर्च्यः। अतः इति तपरः किम् – देवा अत्र। अति इति तपरः किम् – श्व आगन्ता। अप्लुतात् किम् – एहि सुस्रोत३अत्र स्नाहि। प्लुतस्यासिद्धत्वादतः परोऽयम्। 'अप्लुतात्' इति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वम्। तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यम्, दीर्घनिवृत्या चरितार्थत्वात्। 'अप्लुते' इति किम् – तिष्ठतु पय अ३ग्नि दत्त। 'गुरोरनृत...' (सू.97) इति प्लुतः।

संस्कृतव्याख्या – न आत् इचि इतिसूत्रस्य पदविभागः। न इत्यव्ययम्, आत् इति पञ्चम्यन्तम् अवर्णात् इत्यर्थः। इचि इति सप्तम्यन्तं, तेन इचि परे इत्यर्थः। अत्र '**प्रथमयोः पूर्वसवर्णः**' अस्य सूत्रस्य, दीर्घः इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। '**एकः पूर्वपरयोः**' इत्यस्याधिकारः। इत्थम् – अवर्णात् इच् प्रत्याहारस्थे वर्णे परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशो न भवतीति सूत्रार्थो भवति। तद्यथा शिव उ अर्च्यः इत्यत्र अकारात् इच् प्रत्याहारस्थे उकारे परे न पूर्वसवर्णदीर्घः। ततः '**आद्गुण**' इति सूत्रेण अकारोकारयोः गुणे 'शिवो अर्च्य' इत्यवस्थायाम् '**एङः पदान्तादति**' इति सूत्रेण पूर्वरूपे च **शिवोऽर्च्य** इति। '**अतोरोरप्लुतादप्लुते**' इति सूत्रे अतः इति तपरकरणेन देवार् अत्र इत्यत्र रेफस्य उत्वं न भवति, रेफस्य स्थाने '**भो भगो अघो**' इत्यादिना यकारे '**हलि सर्वेषाम्**' इति सूत्रेण लोपे देवा अत्र इति भवति। '**अति**' इत्यत्र तपरकरणेन श्वस् आगन्ता इत्यत्र रुत्वे श्वर् आगन्ता इत्यवस्थायाम् उत्वं न भवति, अत्रापि यत्वे, तस्य लोपे **श्व आगन्ता** इति। 'अप्लुतात्' इति कथनेन एति सुश्रोत३अत्र इत्यत्र सुस्रोतस् इत्यस्य सम्बोधने प्लुतत्वात् सस्य रुत्वे सुश्रोतर् अत्र उत्वं न भवति यत्वे यलोप **सुस्रोत३अत्र** इति। अत्र प्लुतत्वे ह्रस्वस्य अभावः स्यादिति चेत् कथयति मूले **प्लुतस्य असिद्धत्वात् परोऽयम्** इति। उत्वे कर्त्तव्ये प्लुतस्य असिद्धत्वात् ह्रस्वात् परोऽयं रु, अतस्तस्य उत्वे प्राप्ते तन्निवृत्यर्थम् अप्लुतात् इत्यावश्यकम्।

अत्र अप्लुतग्रहणस्य किं प्रयोजनमिति। तत्रोच्यते समाधानरूपेण मूले **अप्लुतादिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वम्** इति। अर्थात् 'अप्लुतात्' इति विशेषणपदग्रहणसामर्थ्यादेव प्लुतत्वस्य नासिद्धत्वं भवति। अत्रेदं न वक्तुं शक्यते यत् तपरकरणमेव प्लुतनिवृत्तौ समर्थमत 'अ प्लुतात्' इत्यावश्यकम् इति यतोहि तपरकरणस्य न सामर्थ्यम्, दीर्घनिवृत्तौ तस्य चारितार्थ्यत्वात्। सूत्रे अप्लुते इति कथनेन **तिष्ठतु पय अ३अग्निदत्त** इत्यत्र पयर् इत्यस्य रेफस्य उत्वं न भवति। अत्र '**गुरोरनृत**' इत्यादिना अकारस्य प्लुतत्वादिति।

शिवोऽर्च्यः – शिवस् अर्च्य इत्यत्र '**ससजुषो रुः**' इति सूत्रेण सकारस्य रुत्वेऽनुबन्धलोपे शिवर् अर्च्य इति जाते, '**अतोरोरप्लुतादप्लुते**' इति सूत्रेण रेफस्य स्थाने उकारादेशे **शिव 3 अर्च्य** इति स्थितौ '**प्रथमयोः पूर्वसवर्णः**' इति सूत्रेण अकारोकारयोः पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते, '**नादिचि**' इति सूत्रेण निषेधे, '**आद्गुणः**' इति सूत्रेण गुणे शिवो अर्च्य इत्यवस्थायाम् '**एङः पदान्तादति**' इति सूत्रेण पूर्वरूपे शिवोऽर्च्य इति रूपं सिद्ध्यति।

हशि च 6.1.114 अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्याद्धशि। शिवो वन्द्यः। रोः इत्युकारानुबन्धग्रहणान्नेह – प्रातरत्र। भ्रातर्गच्छ। देवास इह इति स्थिते – रुत्वम्।

संस्कृतव्याख्या – अत्र पदद्वयम्। हशि इति सप्तम्यन्तं पदम्। सप्तम्यन्तत्वात् हशि परे इत्यर्थः। च इत्यव्ययम्। अत्र '**अतो रोरप्लुतादप्लते**' इति सूत्रात् 'अतोरोरप्लुतात्' इति पदत्रयमनुवर्तते, '**ऋत उत्**' इत्यतः

उदिति च। एतेन अप्लुतह्रस्वाकारात् परस्य रोः उत्वं स्यात् हशिप्रत्याहारे वर्णे परे इति सूत्रार्थः सङ्गच्छते। तद्यथा शिवस् वन्द्य इति स्थिते, सस्य रुत्वे शिवर् वन्द्य इति जाते अत्र अत् परकत्वाभावात् हकारपरकत्वाच्च पूर्वसूत्रेण अप्राप्तौ सूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण रेफस्य उत्वे, शिव 3 वन्द्य इति जाते, '**आद्गुण**' इति सूत्रेण गुणे शिवो वन्द्य इति।

अत्रेदमाशङ्कते यत् प्रातर् अत्र, भ्रातर् गच्छ इत्यादावपि अप्लुत् अत्पूर्वकात् ग हश्परकत्वात् रेफस्य स्थाने उत्वं कुतो न स्यादिति। तत्रोच्यते मूले – 'रोरित्युकारानुबन्धग्रहणान्नेह' इति। अस्यायम्भावो यत्र रुत्वं कृतस्य रेफस्तत्रैव उत्वं विधीयते। अत्र रेफान्तमव्ययं न तु रुत्वविशिष्टो रेफः। भ्रातर् इत्यत्रापि सम्बोधने ऋकारस्य स्थाने गुणे रपरत्वे जातो रेफः तस्मात् न उत्वमिति।

शिवो वन्द्यः – शिवस् वन्द्य इत्यत्र '**ससजुषो रुः**' इति सूत्रेण सकारस्य रुत्वेऽनुबन्धलोपे शिवर् वन्द्य इजि जाते, '**हशि च**' इति सूत्रेण रेफस्य स्थाने उत्वे '**आद्गुणः**' इति सूत्रेण गुणे 'शिवो वन्द्यः' इति रूपं सिद्ध्यति।

देवा इह इति रूपं दर्शयितुं कथयति मूले देवास् इह इत्यवस्थायां ससजुषोः रुः इति सूत्रेण रुत्वे कृते देवार् इह इति जाते–

भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि 8.3.17 एतत्पूर्वकस्य रोर्यादेशः स्यादशि परे। असन्धिः सौत्रः। लोपश्शाकल्यस्य (सू.67) देवा इह, देवायिह। अशि किम् – देवास्सन्ति। यद्यपीह यत्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्गो लभ्यते तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वाद्यत्वं स्यात्। न ह्यमल्विधिः। रोरिति समुदायरूपाश्रयणात्। भोस्, भगोस्, अघोस् इति सकारान्ता निपाताः। तेषां रोर्यत्वे कृते।

संस्कृतव्याख्या – भोभगोअघोअपूर्वस्य यः अशि इति सूत्रस्य पदच्छेदः। भोभगोअघोआः इति द्वन्द्वसमासे कृते भोभगोअघोआः पूर्वो यस्मात् स भोभगोअघोअपूर्वः तस्य भोभगोअघोअपूर्वस्य इति। अत्र असन्धिः सौत्रत्वात्। यः इति प्रथमान्तं विधेयं पदं, तेन यकारादेशः स्यादित्यर्थो लभ्यते। अशि इत्यस्य सप्तम्यन्तत्वात् अशि परे इत्यर्थः। अत्र **रोः सुपि** इत्यतो रोरित्यनुवर्तते। सूत्रे पूर्वशब्दश्च प्रत्येकं सम्बद्ध्यते एतेन भोभगोअघो अपूर्वकस्य रोः इत्यस्य रेफस्य स्थाने य स्यादशि प्रत्याहारे पर इति सूत्रार्थः सङ्गच्छते। इत्थं देवाय् इह इति जाते यलोपं स्मारयति मूले – '**लोपश्शाकल्यस्य**' इति विकल्पेन यलोपे देवा इह, देवायिह इति।

सूत्रे अशि परे इति कथनेन देवार् सन्ति इत्यत्र न यत्वम्, अश् परकत्वाभावात्। अत्रेदं न वक्तव्यं यत् रेफस्य यत्वव्यावृत्यर्थं अश्ग्रहणमिति, यत्वस्य असिद्धतया विसर्गे सति देवास्सन्तीति सिद्धेरित्याशङ्कायां कथयति मूले **यद्यपीह यत्वस्यासिद्धत्वादित्यादिः**। अयम्भावः यद्यपि यत्व–विसर्गयोः युगपत्प्राप्तौ परत्वात् यत्वस्यैव प्राप्ति परं पूर्वत्रासिद्धमिति सिद्धान्ततया यत्वस्य असिद्धत्वेन विसर्गस्य प्राप्तिः अर्थात् यत्वस्य निवृत्तिर्भवति तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन विसर्गे रुत्वबुद्ध्या यत्वस्य प्राप्तिः स्यात्तद्वारणाय अशिग्रहणं कर्त्तव्यमिति। अत्र न अल्विधित्वेन स्थानिवद्भावस्य प्रतिषेधः रोरिति समुदायरूपाश्रयणात् अयम् अनल्विधिर्नतु अल्विधिः। अत्रसूत्रे भोस् भगोस् अघोस् इत्येते सान्तनिपाता। इत्थं भोर् देवा इत्यत्र रेफस्य यत्वे कृते भो य् देवा इति स्थिते –

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य 8.3.18 पदान्तयोर्वकारयकारयोर्लघूच्चारणौ वयौ वा स्तोऽशि परे। यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां शैथिल्यं जायते स लघूच्चारणः।

संस्कृतव्याख्या – सूत्रे व् च य् चेति व्यौ तयोः व्योरितिः, लघुः प्रयत्नो यस्योच्चारणे स लघुप्रयत्नः। अतिशयितो लघुप्रयत्नो लघुप्रयत्नतरः। लघुप्रयत्नको वर्ण इति। अत्र पदस्य अधिकारः तच्च वकारयकाराभ्यां सह विशेष्यत्वेन प्रयुज्यते वकारयकारयोश्च विशेषणत्वात् तदन्तविधिः। पदस्य षष्ठ्यन्तत्वात् **अलोऽन्त्यस्येति** परिभाषया अन्त्यस्य इत्यर्थो लभ्यते। अशि इत्यनुवर्तते शाकटायनग्रहणेन विकल्पः। इत्थम् – पदान्ते स्थितस्य वकारस्य यकारस्य च स्थाने लघूच्चारणप्रयत्नकः य् इति व् इत्यादेशः स्यात् अशि परे शाकटायनमतेन विकल्पेनेति भावः।

कोऽयं लघूच्चारणः इति स्पष्टयति मूले **यस्योच्चारणे** इत्यादि। अर्थात् यस्योच्चारणकाले जिह्वाया अग्रे मध्ये मूलभागे च शैथिल्यं भवति स लघूच्चारणः एतेन भो य अच्युत इत्यस्य स्थाने भो य् अच्युत इति जाते –

ओतो गार्ग्यस्य 8.3.20 ओकारात्परस्य पदान्तस्य अलघुप्रयत्नस्य यकारस्य नित्यं लोपः स्यात्। गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम्। भो अच्युत। लघुप्रयत्नपक्षे भो यच्युत। पदान्तस्य किम् - तोयम्।

संस्कृतव्याख्या - अत्र सूत्रे ओतः इति पञ्चम्यन्तं पदम्, तस्मात् ओकारात् परस्य इत्यर्थः। पूर्वसूत्रात् व्योः इत्यतो यग्रहणमनुवर्तते न तु वकारः, ओकारात्परस्य वकारस्य असंभवात्। पदस्य इत्यधिकृतं यकारेण विशेष्यते, यकारस्य विशेषणत्वात् तदन्तविधिः, पदस्य षष्ठ्यन्तत्वात्, **'अलोऽन्त्यस्य'** इति परिभाषासूत्रेण अन्त्यस्य इत्यर्थो लभ्यते। अत्र **लोपः शाकल्यस्य** इति सूत्रात् लोप इति **भोभगो** इत्यादिसूत्रात् अशि इत्यनुवर्तते। गार्ग्यमुनेर्नाम सम्मानार्थम्। एतेन सर्वमाहत्य सूत्रस्यार्थो भवति यत्- ओकारात् परस्य पदान्ते स्थितस्य अलघुप्रयत्नवतः यकारस्य नित्यं लोपो भवति गार्ग्यमते इति। तथाहि भो य् अच्युत इत्यत्र व्योर्लघु इत्यादिना लघूच्चाररण प्रयत्नवतः आदेशाभावे **'ओतो गार्ग्यस्य'** इति सूत्रेण यकारलोपे **भो अच्युत** लघुप्रयत्नपक्षे च **भोयच्युत** इति रूपं भवति।

सूत्रे पदान्तस्य इति कथनेन तोयम् इत्यत्र यकारलोपो न भवतीति बोध्यम्।

भो अच्युत, भो यच्युत = भोस् अच्युत इत्यत्र **'ससजुषोः रुः'** इति सूत्रेण सस्य रुत्वे भो र् अच्युत इति जाते **'भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽशि'** इति सूत्रेण रेफस्य स्थाने यकारादेशे भो य् अच्युत इति जाते **'ओतो गार्ग्यस्य'** इति सूत्रेण विकल्पेन यकारलोपे भो अच्युत इति, विकल्पपक्षे **'व्योर्लघुप्रयत्नतरः'** इति सूत्रेण विकल्पेन यकारस्य लघूच्चारणे भो य् अच्युत इत्यवस्थायां वर्णसम्मेलने भो यच्युत इति रूपं भवति।

उञि च पदे 8.3.21 अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्लोपः उञि च परे। स उ एकाग्निः। पदे किम्? तन्त्रयुतम्। वेञः सम्प्रसारणे रूपम्। यदि तु प्रतिपदोक्तो निपात उञिति ग्रहीष्यते, तर्ह्युत्तरार्थं पदग्रहणम्।

संस्कृतव्याख्या - सूत्रेऽस्मिन् पदत्रयम्, उञि इति पदे इति च सप्तम्यन्तं पदम् चेत्यव्ययम् उञि च पदे इत्यनयोः समानाधिकरण्येनान्वये उञि पदे परे इत्यर्थः। अत्र अपूर्वस्य इति, पदस्येति, व्योरिति, लोप इति चानुवर्तते। एतेषां परस्परमन्वयेन- अवर्णपूर्वकयोः पदान्तस्थितयोर्यकारवकारयोः लोपो भवति उञि च पदे परे इति सूत्रार्थो भवति। **यथा स उ एकाग्नि** इत्यत्र तद्शब्दात् प्रथमैकवचने सस् उ एकाग्नि इत्यत्र सकारस्य रुत्वे, यत्वे स य् उ एकाग्नि इति स्थिते यकारलोपे स उ एकाग्नि इति।

अत्र सूत्रे पदग्रहणं किमर्थमित्यस्योत्तरत्वेन कथयति **पदग्रहणाभावे** तन्त्रे उतम् इति विग्रहे अयादेशे तन्त्र य् उतम् अत्रापि लोपः स्यात् तन्माभूत् तदर्थं पदग्रहणम्। अत्र उञ् इति वेञः तन्तुसन्ताने इत्यस्माद्धातोः क्तप्रत्यये, **वचि स्वपि** इत्यादिना सम्प्रसारणे उकारे पूर्वरूपे उतम् इति रूपम्, तस्य उञः पदत्वाभावात्तस्मिन् परे यस्य लोपो न भवतीति तात्पर्यम्। यदि त्वत्र प्रतिपदोक्तनिपातगणपठितम् उञ् इति पदं गृह्यते चेत् पदग्रहणमुत्तरार्थमिति।

हलि सर्वेषाम् 8.3.22 'भो भगो अघो अपूर्वस्य लघ्वलघूच्चारणस्य यकारस्य लोपः स्याद्धलि सर्वेषां मतेन। भो देवाः। भोः लक्ष्मीः। भो विद्वद्वृन्द। भगो नमस्ते। अघो याहि। देवा नम्याः। देवा यान्ति। हलि किम् - देवायिह, देवा इह।

संस्कृतव्याख्या - सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयं वर्तते। हलि इति सप्तम्यन्तं पदम्, सप्तम्यन्तत्वात् हलि परे इत्यर्थः। सर्वेषाम् इति षष्ठ्यन्तं पदम् - सर्वेषां मते इति शेषः।

अत्र **भो भगो अघो अपूर्वस्य** इत्यनुवर्तते। **व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य** इति सूत्रात् यस्य इति, **लोपः शाकल्यस्य** इति सूत्रात् लोप इति चानुवर्तते। इत्थम् भो भगो अघो अ पूर्वकस्य लघूच्चारितस्य अलघूच्चारितस्य च यकारस्य लोपो भवति हलि परे सर्वेषाम् आचार्याणां मते इति सूत्रार्थः।

सर्वेषाम् आचार्याणां सम्मतत्वादयं लोपो नित्य इति फलति। तद्यथा - भो य् देवाः इत्यवस्थायां यलोपे 'भो देवाः' इति रूपं भवति। एवमेव भो लक्ष्मि। **भो विद्वद्वृन्द**, भगो नमस्ते। अघो याहि। देवा नम्याः। देवा यान्ति इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भवन्ति। सूत्रे हलि इति कथनेन देवाय् इह इत्यत्र अनेन लोपो न भवति, अत्र **'लोपः शाकल्यस्य'** इति सूत्रेण विकल्पेन यलोपे देवा इह, विकल्पपक्षे देवायिह इति रूपं भवति।

भो देवाः – भोस् देवा इत्यत्र '**ससजुषोः रुः**' इति सूत्रेण सस्य रुत्वेऽनुबन्धलोपे भो र् देवाः इति जाते '**भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽशि**' इति सूत्रेण रेफस्य स्थाने यकारादेशे भो य् देवा इति जाते 'हलि सर्वेषाम्' इति सूत्रेण नित्यं यलोपे भो देवा इति रूपं सिद्ध्यति।

भो लक्ष्मि = भोस्+लक्ष्मि इत्यत्र '**ससजुषोः रुः**' इति सूत्रेण सस्य रुत्वेऽनुबन्धलोपे भो र् लक्ष्मि इति जाते '**भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽशि**' इति सूत्रेण रेफस्य स्थाने यकारादेशे भो य् लक्ष्मि इति जाते '**हलि सर्वेषाम्**' इति सूत्रेण नित्यं यलोपे भो लक्ष्मि इति रूपं भवति।

एवमेव **भो विद्वद्वृन्द! भगो नमस्ते, अघो याहि** इत्यादीनि रूपाणि बोध्यानि।

रोऽसुपि 8.2.69 अह्नो रेफादेशः स्यान्न तु सुपि। रोरपवादः। अहरहः। अहर्गणः। असुपि किम्? अहोभ्याम्। अत्र अहन् (सू.443) इति सूत्रेण रुत्वम्। रूपरात्रिरथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम् (वा.4847) अहोरूपम्। गतमहो रात्रिरेषा। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादहोरात्रः। अहो रथान्तरम्। अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः (वा. 4851) विसर्गापवादः। अहर्पतिः। गीर्पतिः। धूर्पतिः। पक्षे विसर्गोपध्मानीयौ।

संस्कृतव्याख्या – रः असुपि इति सूत्रस्य पदविभागः। रः इति प्रथमान्तं विधेयं पदम्। असुपि इति न सुप् असुप् तस्मिन् इत्यर्थे सप्तम्यन्तं पदम्। एतेन सुपि भिन्ने परे इत्यर्थः। अत्र अहन् इति पदम् अनुवर्तते। तच्च लुप्तषष्ठीकं पदम्। षष्ठ्यन्तत्वात् '**अलोऽन्त्यस्य**' इति परिभाषासूत्रेण 'अन्त्यस्य' स्थाने इत्यर्थो लभ्यते। एतेन – अहन् शब्दस्य अन्त्यस्य नकारस्य स्थाने रेफादेशो भवति असुपि, सुप् भिन्ने प्रत्यये परे इत्यर्थः।

अत्रेदमाशङ्कते यत् – अहन् इत्यस्य रुः स्यात् पदान्ते इत्यर्थेणैव कार्ये सिद्धे किमर्थम् इदं सूत्रम् इत्युक्तमिति चेत् कथयति मूले **रोरपवाद** इति। अर्थात् इदं सूत्रम् **अहन्** इत्यस्य सूत्रस्य बाधकमस्ति, तेन सूत्रेण रेफादेशे कृते उत्वं न स्यात्। तथाहि – अहन् अहः इत्यत्र असुपि, सुप्प्रत्यये परे नास्ति, तस्मात् नकारस्य रेफादेशे कृते वर्णसम्मेलने अहरहः इति। एवमेव अहर्गणः सूत्रे असुपि इति कथनेन अहन् भ्याम् इत्यादौ सुपि परत्वात् न अनेन रेफादेशः, अत्र 'अहन्' इति सूत्रेण रेफादेशे उत्वे, गुणे च कृते अहोभ्याम् इति रूपं भवति।

रूपरात्रि....। इदं वार्तिकम्। रोऽसुपि इति रत्वस्यापवादः। अत्र अहन् इति शेषः। तेन रूपरात्रिरथनन्तर-इत्येतेषु शब्देषु परेषु अहन् शब्दस्य अन्त्यनकारस्य रुत्वं भवतीति वार्तिकार्थः। तद्यथा – अह्नो रूपम् इत्यर्थे अहन् रूपम् इत्यत्र '**रोऽसुपि**' इति सूत्रं प्रबाध्यानेन वार्तिकेन रुत्वे अहर् रूपम् इति जाते **हशि च** इति सूत्रेण रेफस्य उत्वे गुणे च अहो रूपम्, एवमेव अहर् रात्रि इति जाते '**हशि चेति**' इति सूत्रेण रेफस्य उत्वे गुणे च अहो रात्रिरिति।

अहोरात्रः = इत्यत्र अहश्च रात्रि इत्यर्थे द्वन्द्वसमासे समासान्तटच्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे अहन् रात्र इत्यत्रापि **रूप रात्रि** इत्यादिना वार्तिकेनैव 'एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्' रुत्वे, उत्वे गुणे च **अहोरात्र** इति रूपं भवति।

अहरादीनाम्......। इदमपि वार्तिकम्। अत्र आदिशब्दः प्रकारवाची। पति आदिषु शब्देषु परेषु अहन् इत्यादीनाम् अन्त्यस्य अलः नकारस्य स्थाने विकल्पेन रेफादेशो भवतीति वार्तिकार्थः। **रोऽसुपि** इति सूत्रेण नित्ये रेफादेशे प्राप्ते अनेन विकल्पो विधीयते।

अहरहः = अहन्+अहः इति इत्यत्र '**रोऽसुपि**' इति सूत्रेण नकारस्य रेफादेशे वर्णसम्मेलने अहरहः इति रूपं सिद्ध्यति।

अहर्गणः = अहन्+गणः इत्यत्र '**रोऽसुपि**' इतिसूत्रेण अहन् इत्यस्य नकारस्य स्थाने रेफादेशे वर्णसम्मेलने अहर्गणः इति।

अहोरूपम् = अहन् रूपम् इत्यर्थे अहन् रूपम् इत्यत्र '**रोऽसुपि**' इति सूत्रेण प्राप्तं रेफादेशं प्रबाध्य '**रूपरात्रिरथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम्**' इति वार्तिकेन अहन् इत्यस्य नकारस्य रुत्वे अहर् रूपम् इति जाते '**हशि च**' इतिसूत्रेण रेफस्य स्थाने उत्वे, '**आद्गुणः**' इति सूत्रेण गुणे अहो रूपम् इति रूपं सिद्ध्यति।

अहोरात्रिः = अहश्च रात्रिश्च इत्यर्थे अहन् रात्रि इत्यत्र '**रूपरात्रिरथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम्**' इति वार्तिकेन नकारस्य स्थाने रुत्वेऽनुबन्धलोपे, '**हशि च**' इति सूत्रेण उत्वे '**आद्गुणः**' इतिसूत्रेण गुणे अहोरात्रि इति।

अहोरात्रः = अहश्च रात्रि इत्यर्थे द्वन्द्वसमासे, समासान्तटच्प्रत्यये अहन्+रात्र इत्यत्र 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' इति परिभाषासहकारेण '**रूपरात्रिरथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम्**' इति वार्तिकेन नकारस्य रेफादेशे, '**हशि च**' इति सूत्रेण उत्वे, गुणे च अहोरात्रः इति रूपं सिद्ध्यति।

रो रि 8.3.14 रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात्।

संस्कृतव्याख्या – अत्र रः इति षष्ठ्यन्तं पदम्, एतेन रस्थाने, रेफस्य वा इत्यर्थः। रि इति सप्तम्यन्तं निमित्तवाचकं तेन रपरे सति इत्यर्थः। अत्र '**ढो ढे लोपः**' इति सूत्रेण लोप इति प्रथमान्तं विधेयं पदमनुवर्तते। एतेन रेफे परे पूर्वस्य रेफस्य लोपो भवतीति सूत्रार्थः सङ्गच्छते तद्यथा – पुनर् रमते इत्यत्र रेफात् रेफे परे पूर्वस्य लोपे पुन रमते इति जाते।

ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः 6.3.111 ढ्रेफौ लोपयतीति तथा, तस्मिन् वर्णेऽर्थाद् ढ्कारे परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात्। पुना रमते। हरी रम्यः। शम्भू राजते। अणः किम् – तृढः। वृढः। तृहू हिंसायाम्। बृहू उद्यमने। पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्यैव दीर्घार्थम्। अजर्घाः। लीढः। मनस् रथः इत्यत्र रुत्वे कृते हशि च (सू.166) इत्युत्वे, 'रो रि' इति रेफलोपे च प्राप्ते –

संस्कृतव्याख्या – ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घः अणः इति सूत्रस्य पदच्छेदः। ढ् च रेफस्य ढ्रौ तौ लोपयति इति ढ्रलोपः तस्मिन् ढ्रलोपे इति सप्तम्यन्तं पदम्, णिजन्तात् कर्मण्युपपदे कर्मणि अण्प्रत्यये ढ्रलोप इति निष्पन्नेन ढ्रलोपनिमित्तं रेफलोपनिमित्तं च विवक्षितम्। तच्च ढ़कार, रेफात्मकमेव, **ढ़ोढ़े लोपः**, रोरि इत्यनेन तयोरेव ढ्रलोपनिमित्तत्वात्। इत्थम् – ढ़लोपनिमित्ते ढ़कारे, रेफलोपनिमित्ते रेफे च परतः पूर्वस्य अणो दीर्घः स्यात् इति सूत्रार्थः सम्पद्यते। तद्यथा – पुना रमते इत्यस्य पुनर् रमते इत्यवस्थायां 'रो रि' इति सूत्रेण पूर्वरेफस्य लोपे पुन रमते इत्यत्र रेफलोपनिमित्तात् पूर्वस्य अणः दीर्घे पुना रमते इति। एवमेव हरी रम्यः शम्भुर् राजते इत्यादौ शम्भू राजते, इत्यादीनि रूपाणि सिद्ध्यन्ति।

सूत्रेऽस्मिन् अणः ग्रहणेन तृहू उद्यमने इत्यस्माद्धातोः क्तप्रत्यये तृह्त इत्यवस्थायां तकारस्य धकारे, '**होढः**' इति सूत्रेण हकारस्य ढ़कारे तृढ़ ध् इति जाते धकारस्य ष्टुत्वे तृढ़ ढ़ इति जाते '**ढ़ो ढ़े लोपः**' ढ़कारस्य लोपे तृढ़ इत्यत्र ढ्रलोपनिमित्तात् ढ़कारात्प्राक् ऋकारस्य दीर्घो न भवति, अण् प्रत्याहारे ऋकारस्य ग्रहणाभावात्। अण्ग्रहणाभावे अत्रापि दीर्घः स्यात् तन्माभूत् तदर्थमण् ग्रहणम्। एवमेव वृढ़ इत्यत्रापि बोध्यम्।

सूत्रेऽस्मिन् पूर्वग्रहणं किमर्थमिति जिज्ञासायां कथयति मूले – अनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्यैव दीर्घार्थम् इति। अत्रेदं तात्पर्यं वर्तते यत् ढ्रलोपे इत्यस्य सप्तम्यन्तत्वात् '**तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य**' इति सूत्रेण सप्तम्यन्तात् अव्यवहितपूर्वस्य इत्यर्थलाभे पूर्वग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः **तत्रोच्यते** उत्तररूपेण **अनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्यैव दीर्घार्थम्** इति। अर्थात् ढ्रलोप इति सूत्रस्य 'अलुगुत्तरपदे' इत्युत्तरपदाधिकारस्थाद् उत्तरपदस्थयोरेव ढ्रलोपनिमित्तभूतढ़रेफयोः परयोः पूर्वपदस्याणो दीर्घ इत्यर्थः स्यात्। पूर्वोत्तरपदयोर्व्यवस्था तत्रैव भवति यत्र पदद्वये समासः परं **पुना रमते** इत्यादिस्थले तथात्वाभावात् पूर्वस्य दीर्घो न स्यात् अतः सूत्रे 'पूर्वस्य' ग्रहणमावश्यकम्। इत्थम् **अलुगुत्तरपदे** इत्यस्मात् उत्तरपदे इत्यस्यानुवृत्तिविघातार्थं पूर्वस्य ग्रहणं बोध्यम्। किञ्च उत्तरपद इत्यस्यानुवृत्तौ 'अजर्घा' इत्यत्रापि दीर्घो न स्यात्। तथाहि **गृधु** अभिकाङ्क्षायाम् इत्यस्माद्धातोः **यङ्लुकि**, धातोर्द्वित्वे, हलादिशेषे, अभ्यासस्य रुकागमे, **कुहोश्चु** इति सूत्रेण चवर्गे जगृध् इत्यस्मात् धातोः '**सनाद्यन्ता धातवः**' इति सूत्रेण धातुसंज्ञायां लङि सिपि, शपि तस्य लुकि, लघूपधगुणे, रपरत्वे, इकारलोपे, **हलङ्यादिना** सलोपे, अजर्गर्ध् इति स्थिते, गकारस्य भष्भावे अजर् घर् घ्, '**झलो जशोऽन्ते**' इति सूत्रेण धकारस्य जश्त्वे अजर्घर्द् इत्यवस्थायां **दश्च** इति सूत्रेण दकारस्य रेफे अजर्घर् र इति जाते '**रोरि**' इति सूत्रेण रेफस्य लोपे, '**ढ्रलोपेपूर्वस्य दीर्घोऽणः**' इति सूत्रेण दीर्घे

अजर्घार् इति जाते रेफस्य विसर्गे अजर्घा इति भवति **'अनुत्तरपदस्य'** इति ग्रहणाभावे अत्रापि दीर्घो न स्यात्तस्मात् सूत्रे पूर्वस्य इति ग्रहणं कृतमिति। एवमेव **लीढः** इत्यत्रापि दीर्घो बोध्यः।

पुना रमते = पुनर् रमते इत्यत्र **'रोरि'** इति सूत्रेण पूर्वरेफस्य लोपे **'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः'** इति सूत्रेण रलोपनिमित्तात् रेफात्पूर्वस्य पुन इत्यस्य अकारस्य दीर्घे **पुना रमते** इति।

हरी रम्यः = हरिस् रम्यः इत्यत्र **'ससजुषोः रुः'** इति सूत्रेण सकारस्य रुत्वेऽनुबन्धलोपे **हरिर् रम्यः** इति जाते **'रोरि'** इति सूत्रेण पूर्वरेफस्य लोपे, **'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः'** इति सूत्रेण इकारस्य दीर्घे **'हरी रम्यः'** इति रूपं सिद्ध्यतीति।

शम्भू राजते = शम्भु स् राजते इत्यत्र **'ससजुषोः रुः'** इति सूत्रेण सकारस्य रुत्वे शम्भु र् राजते इत्यत्र 'रो रि' इति सूत्रेण पूर्वरेफस्य लोपे, **'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः'** इति सूत्रेण उकारस्य दीर्घे शम्भू राजते इति रूपं सिद्ध्यति।

मनस् रथ इत्यत्र **'ससजुषो रुः'** इति सूत्रेण सकारस्य स्थाने रुत्वेऽनुबन्धलोपे मनर् रथः इत्यवस्थायां **'हशि च'** (सू.166) इति सूत्रेण उत्वं प्राप्नोति, **रोरि**(173) इति सूत्रेण च रेफस्य लोपः प्राप्नोति। एवम् एकस्मिन् लक्ष्ये युगपत् शास्त्रद्वयस्य प्रवृत्तौ किं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायाम् अग्रिमं सूत्रमुपस्थापयति –

विप्रतिषेधे परं कार्यम् 1.4.2 तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात्। इति रेफलोपे प्राप्ते। पूर्वत्रासिद्धम् (सू.12) इति रोरि (सू.173) इत्यस्यासिद्धत्वादुत्त्वमेव – मनोरथः।

संस्कृतव्याख्या = सूत्रे विप्रतिषेधशब्दः विप्रतिपूर्वात् सेधतेर्घञि प्रत्यये सस्य षत्वे निष्पन्नः, परस्परविरोधकवाचकः, तस्मिन् विप्रतिषेधे, इति। विरोधश्च तुल्यबलयोरेव। तादृशे विप्रतिषेधे अर्थात् तुल्यबलविरोधे सति परं कार्यं भवतीति। अयम्भावः **द्वयोः शास्त्रयोः क्वच्चिल्लब्धावकाशयोः एकत्र लक्ष्ये युगपत्प्राप्तिः** तुल्यबलविरोधः, तादृशे विप्रतिषेधे परं कार्यमिति सूत्रस्यार्थः। एतेन मनर् रथ, इत्यत्र, **हशि च** (6.1.114) इत्यतः **रोरि** (8.3.14) इत्यस्य परत्वात् रेफस्य लोपः प्राप्नोति परं पूर्वत्रासिद्धम् इति सूत्रेण पूर्वशास्त्रदृष्टौ परशास्त्रस्य असिद्धत्वात् **'रोरि'** इति शास्त्रमसिद्धत्वं भवति तस्मादुत्वमेवेति।

मनोरथः = मनस्+रथ इत्यत्र **'ससजुषोः रुः'** इति सूत्रेण सकारस्य रुत्वेऽनुबन्धलोपे, मनर् रथ, इत्यवस्थायां, हशि च इति सूत्रेण उत्वे प्राप्ते, रोरि इति सूत्रेण च पूर्वरेफस्य लोपे प्राप्ते, युगपत्पत्शास्त्रद्वयस्य प्रवृत्तौ **'विप्रतिषेधं परे कार्यम्'** इति नियमेन परत्वात् **'रोरि'** इत्यनेन रेफलोपः प्राप्नोति। किन्तु **'पूर्वत्रासिद्धम्'** इति सूत्रदृष्ट्या **'रोरि'** इत्यस्य असिद्धत्वात् अथवा पूर्वत्रासिद्धमिति शास्त्रविषये विप्रतिषेधशास्त्रस्य अप्रवृत्तेः **'हशि च'** इति सूत्रेण रेफस्य उत्वे **मन उ रथः** इत्यवस्थायाम्, **'आद्गुणः'** इति सूत्रेण अकार उकारयोः गुणे ओकारादेशे वर्णसम्मेलने **मनोरथः** इति रूपं सिद्ध्यतीति।

एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि (6.1.132)

अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपः स्याद्धलि न तु समासे।

एष विष्णुः। स शम्भुः। अकोः किम् एषको रुद्रः। अनञ्समासे किम् असश्शिवः। हलि किम्- एषोऽत्र।

संस्कृतव्याख्या – एतत्तदोः सुलोपः अकोः अनञ् समासे हलि इति सूत्रस्य पदविभागः। एतच्च तच्चेति तयोः एतत्तदोरिति षष्ठ्यन्तं पदम्, सु इ लुप्तषष्ठीकं पदम्, तच्च एतत्तदो इत्यनेन सह अन्वेति। एतेन एत्तत्तदोः सकारस्य इत्यर्थः। अविद्यमानककारः ययोस्तौ अकौ, तयोः अकोरिति बहुव्रीहिः। नञा समासः इति नञ्समासः, न नञ्समासः, इति अनञ् समासः तस्मिन् इति अनञ्समासे इति वैषयिकं सप्तम्यन्तं पदम्, हलि इति सप्तम्यन्तं पदं तेन हलि परे इत्यर्थः। इत्थम् ककाररहितयोः (अकच्प्रत्ययान्तभिन्नयोः)। एतत्तदोः सकारस्य लोपो भवति अनञ्समासे (नञ्समासरहिते) हलि परे इति सूत्रार्थः सम्पद्यते। तद्यथा एत्‌दशब्दात् प्रथमैकवचने एषस् विष्णुः इत्यत्र सकारलोपे

एष विष्णु इति। तच्छब्दस्य प्रथमैकवचने सस् विष्णु इत्यत्र सलोपे स शम्भुरिति। सूत्रे अकोरिति कथनेन एषको रुद्रः, इत्यत्र एतद्शब्दात् **अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक् टेः** इति सूत्रेण अकच् प्रत्ययान्तत्वात् ककारविशिष्टत्वात् एषकस् रुद्रः इत्यवस्थायां सकारलोपो न भवति सस्य रुत्वे, उत्वे गुणे च एषको रुद्रः इति रूपं भवति। एवमेव अनञ्समासे इत्युक्ते न सः असः शिवः इत्यर्थे असस् शिव इत्यवस्थायां नञ्समासत्वात् सकारलोपो न भवति **'स्तोः श्चुना श्चु'** इति सूत्रे श्चुत्वे सकारे च असश्शिव इति। सूत्रे हलि परे इत्युक्ते **एषस् अत्र** इत्यत्र अच् परत्वात् न सकारलोपः, तस्य रुत्वे उत्वे, गुणे च पररूपे च एषोऽत्र इति रूपं सिद्ध्यति।

एष विष्णुः = एषस् विष्णुः इत्यत्र **'एतत्तदोः सुलोऽकोरनञ्समासे हलि'** इति सूत्रेण सुलोपे एष विष्णुः इति रूपं भवति।

सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् 6.1.134 सस् इत्येतस्य सोर्लोपः स्यादचि पादश्चेल्लोपे पूर्येत। सेमामविड्ढिप्रभृतिम्' य ईशिषे। 'इह ऋक्पाद एव गृह्यते' इति वामनः। अविशेषाच्छ्लोकपादोऽपि इत्यपरे। सैष दाशरथी रामः। लोपे चेत् इति किम् स इत्क्षेति, स एवमुक्त्वा। सत्येव इत्यवधारणं तु 'स्यश्छन्दसि बहुलम् (सू.3526) इति पूर्वसूत्राद् बहुलग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते। तेनेह न सोऽहमाजन्मशुद्धानाम्।

इति स्वादिसन्धिप्रकरणम्।

संस्कृतव्याख्या – सः अचि लोपे चेत् पादपूरणम् इति सूत्रस्य पदविभागः। सः इति तद् इत्यस्य अनुकरणं षष्ठ्यर्थे प्रथमान्तं पदं, तेन सस्शब्दस्य इत्यर्थः। पादस्य पूरणम् इति पादपूरणम्, चेत् इत्यव्ययपदं पादपूरणं प्रथमान्तम्। **स्यश्छन्दसि बहुलम्,** इति सूत्रात् बहुलम् इत्यस्यानुवृत्तिं विधाय एव इत्यर्थः क्रियते। इत्थम् – लोपे सत्येव यदि पादपूर्त्तिस्स्यात्तदा अचि परे सस् इत्यस्य सुलोपः स्यादिति सूत्रार्थः सम्पद्यते। तद्यथा ऋग्वेदे **'सेमामविड्ढि प्रभृतिं य ईशिषे'** इति जगतीछन्दसः एकः पादः, अस्मिन् छन्दसि प्रत्येकं पादे द्वादशवर्णा भवन्ति। अत्र 'सस् इमामविड्ढि' इत्यादौ सलोपाभावे सकारस्य रुत्वे यत्वे, यलोपे च **स इमामविड्ढिप्रभृतिं य** ईशिषे इत्यवशिष्यते, यकारलोपस्य असिद्धत्वात् न गुणः। इत्थमत्र त्रयोदशवर्णा भवन्ति छन्दोभङ्गश्च जायते, **'सोऽचि लोपे चेदपादपूरणम्'** इत्यनेन सलोपे गुणे च द्वादशवर्णा। अतः पादपूर्त्तये सुलोपो भवति। इदं **वैदिकमन्त्रस्योदाहरणम्**। आचार्यवामनस्यात्र मतमस्ति यत् **'सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम्'** इत्यत्र पादपदेन ऋग्वेदस्यैव ऋचोर्ग्रहणं भवति नान्यस्य वेदस्य लौकिकछन्दसोर्वा ग्रहणमिति।

अन्येषामाचार्याणां मते अविशेषात् अर्थात् सामान्यरूपेण सर्वेषु छन्दःसु वैदिके, लौकिके वा सर्वेषां ग्रहणम्। लौकिकमुदाहरणं यथा – **सैष दाशरथी रामः**, इत्यत्रानुष्टुपछन्दसः एकः पादः। अस्मिन् छन्दसि प्रत्येकं पादे अष्टौ वर्णा भवन्ति अत्र **सस् एष दाशरथी रामः** सस्य रुत्वे यत्वे, यलोपे च स एष इत्यवशिष्यते, यकारलोपस्य असिद्धत्वात् न सन्धिः। अस्यायमवस्थायां स एष दाशरथी रामः, इत्युक्ते नववर्णा भवन्ति, तेन छन्दोभङ्गो भवति। अतः पादपूर्तौ अनेन सुलोपे वृद्धौ च 'सैष दाशरथी रामः' इति छन्दःपूर्त्ति भवति। सम्पूर्णः श्लोकः इत्थम् –

सैष दाशरथी रामः, सैष राजा युधिष्ठिरः।
सैष कर्णो महात्यागी, सैष भीमो महाबलः।।

सूत्रे लोपे चेत् इति कथनेन 'स इत्क्षेति' इत्यत्र सस् इत् क्षेति सुधित इत्यादौ न अनेन सुलोपः, अपितु सस्य रुत्वे, यत्वे यलोपे च स इत्क्षेति इत्येव यलोपस्य असिद्धत्वात् न सन्धिर्भवति। एवमेव **'स एवमुक्त्वा'** इत्यस्मिन् वाक्ये सस् एवम् इत्यवस्थायामनेन सुलोपाभावे, सस्य रुत्वे यत्वे, यलोपे, यलोपस्य असिद्धत्वा सन्ध्यभावे **'स एवमुक्त्वा'** इत्येवरूपं भवति। अत्र **बहुलग्रहणानुवृत्तिं विधाय तस्य एवार्थे प्रयोगे लोपे सत्येव पादपूर्त्तौ इत्यर्थे कृते – सोऽहमाजन्मशुद्धानाम्** इत्यत्र पादपूर्त्तौ, अर्थात् सुलोपेऽपि स अहम् = साहमाजन्मशुद्धानाम्, इत्येवं पादपूर्त्तिः स्यादेव, तस्मात् अत्र सुलोपो न भवति, सस्य रुत्वे उत्वे गुणे पररूपे च **सोऽहमाजन्म** इति।

इति राजधरमिश्रकृतया संस्कृतव्याख्यया सहितं स्वादिसन्धिप्रकरणं सम्पूर्णम्।